

կը զգացնէ թէ ժամանակները փոխուած են հայ աւելի կրթուած սերունդի մը հաւասար և խենթն ու Մշակ ուրիշ բան չեն այլ ևս բայց եթէ հին բաներ որոնք իրենց դարուն փայլուն ազդեցութիւն մը ունեցեր են, որոնք պատրաստեր են ներկայ սերունդը բայց որոնք այլ ևս անկարող են անոր առաջնորդելու:

Հ. Ն. ԱՆՏԻԿԵԱՆ

Շարունակելի

ՊԱՅԻՐ ՄԸ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԳԱՂԱՓԱՐԻՆ ՇՈՒՐՋ

«Հայրենիքի երկու ըմբռնումներ. — «Ազգասիրութեան» հանգանակ մը՝ նոր շարադրուած. — «Միջազգայնութիւնը» և Հայեր. փայփայտած վտանգ մը. — «Միջազգայնութեան» ազդեցութիւնը ազգային պատմութեան, ազգային լեզուի վրայ. — Հայ հեղինակներու դասնանքը»:

Հայրենիքի գաղափարը յեղաշրջման մէջ է. թերևս հետո չէ այն ժամանակը՝ ուր անոր պատմաբանները երկու ժամանակաշրջան որոշեն Հայութեան մէջ, մին՝ ժիժ դարու հետ վերջացող, միւսը ի դաւրուն հետ զարգացած: Բնական հայրենասիրութիւնն է որ ներկայապէս խուլ պայքար մը կը մղէ արուեստական հայրենասիրութեան դէմ, թիւրքահայր բանաստեղծական ոգևորութիւնը կովկասցիի «գիտական» և ցուրտ ըմբռնումին դէմ:

Որո՞նք վերապահուած է յաղթանակը: Լուռ և խորհրդաւոր պայքարին ելքը վճռական պիտի ըլլայ հայ ճակատագրին համար: Երևոյթը, հոգեբանական խառնուրդ մէջ ծածկուած, իր արտայայտութիւնը պիտի գտնայ ամենէն կենսական խնդիրներուն մէջ: Կովկասցին վճռական է. նա գիտէ գործել, կազմակերպել. թիւրքահայը դեռ և ոչ իսկ որոշ գիտակցութիւնն ունի իր հոգեկան հակումներուն, իր բոլոր ոյժը

սակայն նոյն իսկ իր գաղափարին մէջն է, Հայրենասիրութեան բնագոյնը ըմբռնումին մէջ, ծնունդ ցեղի ու միջավայրի, հետևաբար աւելի տևական՝ եթէ բռնի ոյժ մը զայն արմատախիլ չընէ:

Միքայիկ Վարանդեան Կովկասահայ գրողներու ամենէն ազդեցիկներէն մին է. իմաստասէր միտք մը՝ հրապարակախօսի խառնուածքին միացած. մտաւոր ղեկավար մը՝ զրեթէ գինուորական շեշտով. չի տարուի առօրեայ ներշնչումներէ. պէտք է իր շէնքը աւարտած ըլլայ ներկայացնելէ առաջ, իր պաշտօնն է ազգային ներկայ կեանքը ղիտել փիլիսոփայութեան տեսակէտով. բաղդատել ժամանակակից պատմութիւնը համաշխարհային՝ բոլոր ցեղերու և դարերու կեանքին հետ, կանգնեցնել ըստ մը ընդհանուր գոյութեան շքեղ տեսարանը՝ հոն գտնելու համար մեր դիրքը, մեր աստիճանը, մեր ճամբան: Որովհետեւ կեանքն ալ — բնութեան պէս — իր յաւիտենական օրէնքներն ունի. անոնց ծանօթութեամբ է որ մարդը՝ զոհի տեղ՝ տէր կը դառնայ հզօրագոյն ոյժերու. հեղեղին մէջ լոյս կը գտնէ իր ճամբուն, շոգիին մէջ՝ թե իր յառաջադիմութեան: Ինչպէս դարերուն՝ մարդկութիւնը այն ժամանակ կ'իշխէ ճակատագրին երբ դարերու փորձառութեամբ յայտնուած բարոյական օրէնքները — ընկերական փիլիսոփայութեան մէջ հաւաքուած — օգուտ կը բերէ իր ապագային, առանց սակայն անոնցմով կուրանալու և ապագայն ամբողջապէս նոյնացնելու անցեալին հետ: Յաղթութեան համար հարկ է մարգարէի ձիւրք և այս ձիւրքը կը ստացուի «օրէնքներու» ծանօթութեամբ:

Անելորդ է ըսել թէ թիւրքահայ հրապարակախօսները սովորութիւն չունին այսպէս լրջօրէն ըմբռնելու իրենց պաշտօնը. մի քանի խրատ, մի քանի դիտողութիւն իրական դէպքերու վրայ և ահա ղեկավարն են ազգային բաղդին: Կը տարակուսիք որ Վարանդեանի Վերածնունդ հայրենիքը և Հոսանքներ երկասիրութիւնները — ուր ազգային կեանքի մասին ջա-

նացած է իմաստասիրութեան վրայ հիմնուած ամբողջական դրութիւն մը կազմել — օրինակ ըլլան տարբեր կերպով մտածողներու՝ բաղդատելու, դասակարգելու իրենց գաղափարները, տալու արժանապատուութեան կնիքը՝ որով գաղափարի պայքարները կ'ազդուանան:

Վերածնունդ հայրենիքի՝ առաջին մասը. հայ կամաւորներու դէմքերով պատկերազարդ — կը ներկայացնէ ժամանակակից պատմութիւնը. ընթերցողը տենդոտ հետաքրքրութեամբ կը հետևի դէպքերուն՝ որոնց սկանաւորեալ եղած է, որոնք երբեմնի սրտատրոփումները կ'արթնցնեն իւր մէջ: Եթէ այս մասը գրեմն լիուրէն արժանիք կու տայ ժողովրդականութեան, հայ մտաւորականութեան համար ուշադրութեան աւելի արժանի է գրեմն երկրորդ մասը մեր դերը ուր սկզբունքներ և ծրագիրներ կ'առաջարկուին²:

Գաղափարները շատ են վերածնունդ հայրենիքի և Հոսանքներու մէջ. արդարութիւն ընելով հեղինակի ընկերաբանական հմտութեան, գաղափարական խանդին, հրատապ ոճին, կ'առնունք միայն Հայրենիքի գաղափարը. որովհետեւ առ ամբողջ կուսակցութեան մը, գրեթէ բոլոր կողմ կասաւայներու ըմբռնումն է, ու միանգամայն ամենէն կայրուող ազգային գոյութեան տեսակէտով:

*
*

« Հայրենիքի գաղափարը — կը գրէ Վարանդեան — դաստիարակ է մեզ... քայքայէ մեզ չենք քաժանում այն՝ միջնադարեան քաղաքական, միջազգայնութեան գաղափարից, քայքայ տրաւումով համայնքները կոչուած են հասարակ իրաւունքով տեղ բռնելու քաղաքակրթութեան մեծ խնդրի սեղանի առջև: «Բարձր ու ստորին» ցեղերի տարբերութիւն

ներք չբռնում են իրաւունքի փոխադարձութիւնը և քաղաքական շահի խնդիրը, մարդասիրական զոտ տեսական աշխարհը՝ »: « Պիտի աշխատենք որ վերական ստանանք հայ ազգութեան երեք տարբեր հատաններու միջև և թափանցան հայ ժողովուրդը՝ հետզհետէ կրթութիւնով՝ յաստատելով՝ յարաբերական քե. թեի հարեան ժողովուրդների հետ զեպ ի հասարակական կենցաղի այն կատարիայ ձեռք, զեպ ի ազատ, իրաւաստասար ազգերի այն գեղեցիկ դաշնակցութիւնը, որ վաղ քէ ոչ իրագործելու է մեր աշխատանքի երկրագործի վրայ և ոչ վերջապէս պիտի ցոյց Հայրենիքի Գաղափարը, իր ամենայնի, ամենապայծառ իմաստով՝ »:

Ահաւասիկ գեղեցիկ տեսլացիներու շարք մը, մարգարէական էջ մը: Ինչպէս կը տեսնէք հոս ներկայացող հայրենասիրութիւնը բաւական կը տարբերի Արտիստի, Պէտլիքի և շարք մը, Ռաֆֆիի, Ալիշանի հայրենասիրութեան: Անոնք իրենց երկրորդ երգած են՝ առանց լուրջ պատճառ մը տեսնելու՝ ամբողջ մարդկութեան և «միջնադարեան» վրայ մտածելու. ջանացած են իրենց արտը լաւ մշակել՝ թէպէտ գիտնալով որ երկրագործի վրայ որեւիշ առաջադրուած տեղը կան. անոնք համոզուած էին որ իրենց ցեղը ամենէն թշուառներէն է և իրենց գութը՝ երջանկագոյն ազգերու վրայ՝ կրնայ թերեւ չափով մը ծաղրական ըլլալ. ձեռքը իրենց արիւնքով կուրծքին վրայ՝ ժամանակ չէին գտներ Եւրոպացիներու վրայ խորհելու: Բայց ժամանակը յառաջ գացած է այնքան որ թերեւ Հայրենիքը մեզի բըշտակացի է ու մարդկութիւնը թշուառացի: Երկրագործի վրայ ամենէն արիւնքներէ մասը, կ'ըսէին անոնք, մեր երկիրն է:

Ո՛ր սէրն է մեզ համար աւելի օգտակար, աւելի բնական. Ռաֆֆիի և Ալի-

1. Երկու երկրորդ տպուած են Ժընէվ, իւրաքանչիւրը գրեթէ 4(X) էջ:

2. Հոսանքների ժողգարու ընկերական փոխտնտեսութեան պատմութիւնն է, յառաջաբանը

միայն գրական և լեզուական հարցերու նուիրուած:

3. Գրառնուող հայրենիք, էջ 151:

4. Անդ էջ 153:

շանինը, թէ «միջնայրենութեան և միջնագայնութեան» հետ միացած սէրը, առաջինը թիւրքահայերու յատուկ, երկրորդը ռուսական ազատախոհ միջավայրի ազդեցութեան ենթարկուած նշուկասահայերու :

Նախ պէտք է ըսել թէ ոչինչ կայ աւելի վսեմ և օգտակար մարդկութեան՝ ինչպէս հայրենասիրութեան հետ միացած «միջնագայնութիւն», բայց վսեմ է ան իր հայրենիքին, Եւրոպայի մէջ։ Հոս մեծ և ամէն վայրկեան զինուող ազգերու մէջ գաղափարական միակ ոյժն է ան՝ որ թուրք կը կանգնի պատերազմներու և բռնութեան։ Փրկարար վարդապետութիւն մ'է ան ռազմական և տիրապետող ազգերու համար, որոնց կը յիշեցնէ զրկուածներու իրաւունքը։

Բայց փոխադրեցէք այդ «միջնայրենութեան» վարդապետութիւնը. ճշուած ազգի մը մէջ, գերի, կողոպտուած, մարտիրոս. ըսէք իրեն որ իր ամէն զոհերուն վրայ պէտք է աւելցնէ զոհողութիւնը նաև այն քնակազ զգացման՝ որ կը փրկէ կըզգրացնելով զինք և հոգեքանծօրէն բաժնելով ձոյնը և տիրապետելու տենչացող տարրերէ։ Կը խոստովանիմ, Պ. Վարանդեան, որ հակառակ Ձեր հրաշունչ ճառերուն՝ չեմ կարող ընդունիլ Ձեր հայրենասիրութեան դատարար կամ պիտի ընդունիմ զայն յետ բացատրութիւն լսելու մի քանի առարկութեանց, որ թերևս կը պատկանին Ձեր բնթերքողներէն շատերուն։

«Միջնայրենութիւն...» ինչ, այդ յաւելումը ընելու մեր հայրենասիրութեան վրայ։ Սկիսարհիս ճակատագիրը չենք կարծեր որ հայ ազգէն կախուի. կան հզօր և թուով պատկանելի ազգեր՝ որոնց վարմունքը պիտի փոխեն մարդկութեան ապագայ բաղդը. անոնք են որ միջնագային եզրայրութեան ընդունելութեամբ մարդկային նոր ընկերութիւնը պիտի կազմեն. ինչ օգուտ մեր անոյժ ոգևորութենէն, բազմութեան մէջ խզողող ձայնէն։ Այն տարակոյս երբ այն ազգերը՝ որ համաշխարհային պատմութիւնը կը յօրինեն՝ հա-

մաճայնած ըլլան մէկ ժողովուրդ կազմելու՝ պէտք չէ դանդաղիմք... հոն մեր տեղը գրաւելու. բայց առայժմ յետադիմք մեր հաւանութիւնը այն հրաշալի օրուան՝ ուր այդ դէպքը պիտի թափաքոծուի... կատարենք զոհերնիս այն ժամանակին ուր կըրնանք ապահով ըլլալ, որ անօգուտ չէ, կը հասնի իր նպատակին։ Չյարձակինք կատաղաբար խնջոյքի այն հրապուրիչ սեղանին վրայ՝ զոր կը նկարագրէք Պ. Վարանդեան, և որուն աւելի կարեւոր հրապրեալներ կան...

«Միջնայրենութիւն...» հայ ազգը ցրուած է բոլոր ազգերու մէջ և յաճախ աւելի յատաջարկէ ազգերու։ Ինչ պէտք է որպէսզի Հայը ձուլուի իր դրացիին հետ. — սոսկ համոզումը թէ «միջնագայնութիւն» է միակ տրամաբանական և ողջ գաղափար, թէ «հայրենիք» իր աւանդական ըմբռնումը նախապաշարում մ'է, թէ իր ազգութիւնը կորսնցնելով կանխապէս բրած կ'ըլլայ այն անհրաժեշտ ու վսեմ ջրայր զոր մարդկութիւնը օր մը պիտի ընէ։

Միջնայրենութիւն՝ ոչ միայն ազգասիրութեան լրացուցիչը չէ ազատարեւել զօրկ ազգի մը համար, այլ անոր կատարեալ և ամբողջական բացասութիւնը, ճշուած ազգի մը զոյութեան ամենէն ահռելի վրտանգը, աւելի ահռելի քան արտաքին բոլոր հալածանքները։

Ամենէն դժուարին և ամենէն փափուկն է եւրոպական գաղափարները Հայաստան փոխադրելու մեր գործը. այն որ օգտակար է տեղ մը՝ մահաբեր է այլուր. հարկ չէ միայն բոյսը ճանչնալ՝ այլ հողը ուր կը տնկուի. Հայերս ղեկհանրապետ առիթի կ'առաջնասիրենք եւրոպական դրոշմները քան մեր երկիրը, առիթի գրքերու խորհուրդ կը հարցնենք քան մեր ցեղին։ Ելանի՝ — ոչ միշտ — ազգանքերուն. քիչ բան կայ որ երբեք հմտութեան չափ փաստակար ըլլայ. միտքը գրքին հետ կապուած, լի ի յատուցողուն գաղափարներով, կը հաւատայ թէ այլևս զորոճնելութեան նոր ճամբայ չկայ և պէտք է խոհեմօրէն գիտնականներէ ցու-

ցուած արահետներէն անցնիլ, կարելի չէ այլևս իրականութիւնը տեսնել իր բոլոր զանազանութեամբ, կ'ընդունենք սկզբունքներ որ տարբեր շրջանակի համար յօրինուած են, շրջանակի մը՝ որ ինքնին մեզ համար բացառութիւն պիտի ընէր՝ եթէ մեր արտասովոր պայմանները նկատի առնուր: Տգիւտութիւնը երբեմն՝ բնական ողջմտութեան անձնատուր՝ քայլ առ քայլ իրականութենէ առաջնորդուելով, մտքի փառասէր և անխռնեմ թրիչներէն ազատ՝ կը հասնի աւելի մեծ արդիւնքի քան չափազանց նրբացած գիտութիւնը. համեմատեցէ՛ք երիտաւոր թիւրքիսի հայրենաւերները — անտեղեակ ընկերաբանական ամենէն տարրական սկզբունքներու — ուսական ազատախոհ տարրին հետ, որ լաուսուսաբարձ էր ֆրանսական պատմութեան թերութիւնները, քաղաքական և տնտեսական յեղաշրջման կարևորութիւնը, բայց ո՛չ նաև թէ ո՛րքան տեղ կայ իրենց երկրին մէջ՝ այս զաղափարներուն համար: Կը սիրեմ, Պ. Վարանդեան, «միջհայրենութիւնը» բաւական է որ ան քարոզչի օտար, ճնշող, բռնաւոր տարրերուն և ո՛չ Հայրութեան որուն ամենէն սեղմ, ամենէն անձուկ, ամենէն տևադար հայրենասիրութիւնն անգամ (որուն արտայայտութիւնը սակայն միշտ դատապարտելի է) հազիւ կարող պիտի ըլլայ փոքր չափով հակադրեցութիւն կազմել իր՝ օտարներու նոյն տեսակի հայրենասիրութեանէն կրած զրկանքներուն:

Մարտիրոս ժողովուրդի մը համար չկայ անիրաւ և ծայրայեղ հայրենասիրութիւն: «Միջհայրենութեան» հետ միացած սէրը միշտ մտաւորական, ուսուսական սէր մ'է, գիտնականի «վերացական» սէր, ինչպէս ամէն զգացում որ ընդհանրութեան վրայ կը տարածուի. տօգոյն է ան և գաղջ: Հիմնուած է ան գիտական ծանօթութեան մը վրայ. արդ գիտութեան առջև ամենէն բնական զգացումներն ևս կարող են անտրամաբան երևնալ մասամբ. ինչո՞ւ սիրել, օրինակ, ծնողքը, երբ գիտութիւնը չերաշխաւորեր որ անոնք ըլլան ամենէն

կատարեալ, ամենէն գերազանց էականքը աշխարհիս մէջ: Զգացումը կ'եղծուի մեծաւ մասամբ երբ անոր մէջ չափազանց մտաւորականութիւն կը մտնէ: Այսպէս այդ «միջհայրենական» ազգասիրութիւնը անյարմար է Հայութեան պէս ժողովուրդի մը որ կարօտ չէ վերացական զաղափարներու, այլ ոգևորող և իր վհատած բարոյականը բարձրացնող խանդի՝ «Միջհայրենութիւն»ը պիտի չկարենայ բնական հայրենասիրութեան տեղը գրաւել — չափազանց տարտամ ըլլալով և դժուարեմբողներէ ժողովրդական արտի համար — բայց կարող է զայն թոյրովին յեղորացուն՝ անոր թափն ու լաւագոյն թրիչները կոտրելով:

Ի վերջոյ փափագելի էր գիտնալ աւելի որոշակի «միջհայրենութիւն» բառի իմաստը. եթէ ան կը նշանակէ օտարներու դէմ ատելութիւն չունենալ միայն, անյաջող գործածութիւն մ'ունի, որովհետև այդքանը հասարակաց է ամէն կրթուած անձնաւորութեան, և օտարազգիներու դէմ եղած չէզոքութիւնը բաւական չէ ո՛չ մին «միջազգային» ընկելու. կարող եմ մասնագէտ ըլլալ բժշկութեան՝ առանց թընամի ըլլալու երաժշտութեան, բայց այս իրաւունք չի տար երգասէր կամ արաբիշա ըլլալու: «Միջհայրենութիւնը» իր սովորական իմաստով՝ հայրենիքի հակադրութիւնն է: Բայց «միջհայրենութիւնը» եւ թաղրելով նոյն իսկ առնուազն իրրև անտարբերութիւն օտար ցեղերու նկատմամբ, դժուարաւ պիտի համաձայնի ճշմարիտ հայրենասիրութեան հետ. երբ ես կը սիրեմ հայութիւնը՝ կը սիրեմ անոր ցեղի ժառանգական յատկութիւնները, անոր բնաւորութիւնը, անոր շահը, բայց նոյն իսկ այդ պատճառաւ խորշելի պիտի ըլլան ինձ անոր ճիշտ հակոտնեայ կազմող ժառանգական բնազդերը, բնաւորութիւնները, շահերը: Չեր երջանիկ անտարբերութեան համեմելու համար հարկ է ենթադրել որ ծայրայեղ հակառակութիւններ չկան երկրագունտիս վրայ, թէ կեանքը գոյութեան և մահուան կռիւ մը չէ, այլ ընդարձակ աս-

պարէզ մը՝ ուր ժպտուն ու լուռ բռնեանին կը լուրձ կ'անցնին մահկանացունքը. աչքերնիդ չափազանց յատելով այն չքնադ հայրենիքին ուր բոլոր մարդիկները պիտի միանան մէկ շահասիրութեան մէջ՝ կը հա՛ մարիք որ արդէն ան այժմէն իսկ գոյու թիւն ունի:

Բնական հայրենասիրութիւնը թերևս աւելի հին է քան «միջհայրենութիւնը» — բայց ճշմարտութիւնը անդէն միշտ հին է, յաւիտենական ըլլալու չափ հին:

Ինչպէս ներկայ գործունէութեան, «Հայրենիք»-ի գաղափարը իր մեծ դերն ունի անցնալի դատողութեան մէջ: Հայերէն շատեր հեռի են իրենց երկրէն. զայն երբէք ճանչցած չեն անձամբ. երեակայու թեան ճիգ մը կ'ընեն զայն սիրելու հա՛ մար՝ ճիշտ ինչպէս հերոսները. Արարատի նկատմամբ այն եղանակով կը մտածեն ինչ որ Տիգրանի ու Վարդանի: Այս պարագային՝ ազգային պատմութիւն է որ կը ստանայ ամենամեծ կարևորութիւն իբրեւ կապ ազգային միութեան: Պ. Վարանդեան կարօտ չէ այս բանա գիտնալու, ու բովանդակ ինքնին ըսած է արդէն.

«Հայրենիքը, պատահա՛ Հերոդոտի որդւո՛ւ մով, մեր հողն է, մեր մեծելեկոր է մեր հովերակն քաղոր լեզուն» (Վեր. Հայր. էջ 151):

Բայց ուրիշ էջի մը մէջ Վարանդեան աւելի կը յստակէ իր տեսութիւնը Հայոց պատմութեան նկատմամբ.

«Յուշեր՝ ոչ միայն հին փառքերի՝ այլ և «արքաների...» ինչ փոյր քե՛ նրաքն եղել են մի մի հայկապոյ ոչնչութիւններ — ինչպէս աշխարհի բոլոր բնակարաններ — մի մի դանիներ իրենց շարադատ ժողովրդի համար, սկսած Մեծն Տիգրանից մինչև Փոքր Լևոն: Տիրապետական ազգասիրութիւնը պատրաստ է մինչև երկիրը փաստաբանի նրանց, պատրաստ է արժարժի՝ վաղուց արդեն ամբողջ աստիճան մարդկութեան մէջ մեռած, չնչուն արքայի կոչումը, պաշտամունքը» (էջ 146):

«Բայց հայրենիքը՝ դրանցից առաջ, առնկից առաջ՝ մի ջոկ, ուրոյն պատմութիւն

է, հիշատած ընդհանուր ձիգերից ու զոհո՛ւ դարձեալներից, հայրենիքը՝ յիշողութիւնների մի ցանց է, երկար, անվերջ մի շարունակ, տեղ—տեղ պայծառ, վարդազոյն, ձառագայլ—բառու, տեղ—տեղ մաւր, աշխուտ, ուրբեր—գական... Յիշողութիւններ ուրախ օրերի և տխուր... ոչ ոք յի՛ կարող — եթէ սեռած, դատարարական է բնական, նորմալ պայմաններում — անյոյզ, անտարբեր սրտով անդրադառնալ իր հարազատ ժողովրդի պոյ դարաւոր անցնալի վրայ, որ ունի միշտ որոշ հրապոյր, բովորութիւն: . . . Վարդան Մամիկոնեանից մինչև Սեդրակ Սեդրակ, եղիշից մինչև Աւարդեան՝ նոյն խոսքն է որ շարժում է, նոյն զարափարն ու ճգնաժամ է որ յափար է անում յաշտեօրին մի առիւնարոյր ու կախարդական շրջագծի մէջ» (էջ 152):

Անտարակոյս գեղեցիկ է ազգային պատմութեան ներկայացումը վերջին պարբերութեան մէջ, բայց հոս ևս դժուարութիւն կը զգանք յարմարեցնելու հեղինակի դատաստանը՝ նախորդ տեսութեանց հետ: Ուր է Հայոց պատմութիւնը . . . առանց բազմադրոյն: Ոչ ոք մեզ արձանագրած է հայ ժողովուրդի, հայ բանակի, անհուն ամբողջութեան գործունէութիւնը. ամէն ինչ կեդրոնացած է Թագաւորին վրայ: Ապագայն կարող էք սակավար ընել, բայց անցնալը յետ չի դառնար: Պատմութեան Թագաւորը անհատ մը չէ այլ ևս. ազգութեան խորհրդանշին է, ազգային ինքնաշարժութեան ու վարչութեան. դրօշակն ալ կտաւի կտոր մ'է՛ եթէ վերջնեք իր մէջէն բարոյական իմաստը:

Ինչպէս կարող էք, Պ. Վարանդեան Հայոց պատմութիւնը գործիք մ'ընել ազգային գիտակցութեան՝ եթէ անոր մէջ միայն ամբողջ տեսնէք: Սիրտը կարող չէ իւրաքանչիւր դարու սերունդները իր սրտին առարկայ ընել. իրեն անհատներ են հարկաւոր: Վարդան՝ զոր կը յիշէք՝ մէկն է միայն հերոսներու խումբի մը: Պատմագրութիւնը — Չեր ըմտնումին համեմատ — աւելի դիւրին է՝ քան ո՛րքան բանասէրները կը կարծէին ցարդ. բաւական է

ներկայացնել հայ ժողովրդեան գոյութեան փոփոխութիւնները՝ նոյն դարու մէջ: Թագաւորները հայ երիտասարդութեան համակրանքին կ'արժանանան՝ որովհետեւ ներկայացուցիչներն են, արտայայտութիւնն են հայ ցեղին: Կը պատկանէին անոնց դարու մը ուր ազգային կամքը վարչութեան այդ եղանակին վարժուած էր: Կ'ընդունէր զուգ պառաւ Հերոդոտի հետ հայրենի գերիզմանները... Բայց որով զերեզմաններն են ատոնք... միայն անվերջ կոտորածներու բացածները: Մ'եզմէ շատ աւելի « ռամկավար » ազգեր դեռ եւ չեն մտածած իրենց պատմութիւնը քանդել նոյնպիսի ձևով: Ֆրանսան իր Թագաւորները վար առաւ զահէն, բայց զանոնք թողուց իր ազգային պատմութեան մէջ. անոնք են միշտ անոր գլխաւոր առարկան: Ֆրանսացիներու համար ազգային պատմութիւնը կը զանազանուի զուտ յեղափոխութեան պատմութենէ եւ պիտի չգտնէք մին՝ ուր միայն անանուն ամբողջ ներկայացուած ըլլայ: Միւլթարուեցէ հայ պատմութեան մէջէն ջնջելով ամէն անուն՝ որ կը յիշեցնէ մարդկութեան հին կազմակերպութիւնը: Դրէք անոնց տեղ միայն ապստամբներ, այսինքն գերութեան շրջանները միայն: պիտի ունենաք պատմութիւն մը՝ որ շատ հեռի պիտի ըլլայ խանդավառող եւ սփոփող ոյժն ըլլալէ՝ զոր կ'ուզէք իրեն վերագրել: Մէկդի՛ Հայոց պատմութեան մէջէն հայ Թագաւորները... պէտք է մնան պարսիկ եւ արաբ մարդպաններու անունները... Մեծն Տիգրանէն մինչեւ Փոքր Լեւոն տարածուող Ձեր ատելութիւնը, պէտք է խոստովանիլ, անհրաժեշտ չեմ գտնել մեր ազգային գոյութեան: Այսքան քէն հազարաւոր տաւրիներ առաջ ապրող Թագաւորներու դէմ. — ո՛ւշ մնացած յեղափոխութիւն: Բայց... աւելի լաւ է ուշ քան երբէք:

Պատմութեան չափ, ազգի մը համար կենսական է լեզուն: Հոս եւ Պ. Վարանդեան կը ներկայանայ ճարտարախօս Թարգման՝ կովկասահայերու « Հայրենիք » ի ըմբռնութիւն, եւ կովկասահայերը — հարկ չէ

յիշեցնել — ամենէն աւելի միջազգային են յիշուի մէջ, իրենց լեզուն հայերէն է պատմական ծագմամբ — ինչպէս օտարութեան մէջ կորսուող այնքան հայ ընտանիքներ...:

« Թիարքական քաղաքական — կը գրէ Վարանդեան — արարական եւ այլ սերիս յառերով ու զարմառածներով լցուի ե հայկեան յիշուն, իսկ մեր մոլեռանդ հայրենակիցները հաւասար են կոյտմ ֆրանսերէն, լատիներէն քաղերի ներմուծման դէմ եւ ցատու մով պոխարկում են առանհայերի՝ որոնք սկսել են առատորակաբ փոխառումներ սեղայի յիշուներից »:

Օտար տարրի մուտքը կարելի է ինչպէս լեզուի՝ նոյնպէս ցեղի մէջ. բաւական է որ օրինապէս քաղաքացի գրուին, ո՛չ եթէ աւերիչ արշաւանք մը կատարեն: Ռուսահայերու քով օտար բառերու մուտքը զաղթականութիւն չէ, այլ կատարեալ ասպատակութիւն: Փոխառութեան հարկը յանախ պատրուակ մ'է գեղծման. կը գործածեն բառեր որոնց համապատասխանը կը պակսի իրենց յիշումութեան մէջ, բայց ո՛չ հայ բառարանին:

« Երբ ձարք կամ ցարք դուրս պիտի ձգուի իբրեւ օտարաձայն քառեր՝ ապա ինչո՛ւ պիտի պանդանոսի կայսր, կարողիկոս, պատրիարք... յարիւրիկոս, ֆառաւիկոս, փարսոս, ֆիստիկոս, յիզուն, միլլիոն »: Ֆրանսիկոս եւ ֆիստիկոս հայերէն բառեր... եւ այն կայսր, եւ կարողիկոս բառերու շարքին մէջ... այսու կ'ապացուցանէք թէ ո՛ր կարող է տանիլ փոխառութեան ազատութիւնը: ամեն ինչ հայերէն պիտի հնչէ, ամէն ինչ գրաբար, նոյն իսկ ֆիստիկոս!

Հայերէնը ընդունած է այնքան յոյն բառեր. եւ սակայն Դաւիթ Անյաղթներու եւ Ռենիթոններու յիշատակը ո՛չ նուազ ծաղրական կը մնան փոխառութեան մասին կարելի չէ վիճել, այլ յափին: Ռուսահայերը կայսր բառը փոխ առնող Թարգ-

մանիչներուն չեն համապատասխաներ, այլ՝ կը կասկածիմ՝ Անյաղթի և Ունիթոռներու, Լեզուն ինքնաբերաբար կ'ընէ փոխառութիւններ, հարկ չէ աւելցնել այդ ուղղութիւնը բռնի միջոցներով:

Թիւրքահայերը սակայն արժանի են մասամբ Պ. Վարանդեանի մեղադրանքներուն՝ լեզուի յստակութեան նախանձախընդրութեան մասին, Լեզուն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ գաղափարի արտայայտութեան գործիք, միջոցը նկատակէն ազնիւ չհամարիր, ոչ ալ ուրեմն բառը՝ մտածումէն: Գործընթի մը կատարելութիւնը կը կայանայ իր պաշտօնը լաւ և ամբողջապէս կատարելու մէջ, երբ լեզունիս աղքատ կը թողունք վայելուչ պահելու համար, ուրիշ բան ըրած չենք ըլլար բայց եթէ մեքենայ մը գեղեցիկ և փայլուն պահելու համար ծրարել զարանի մը մէջ, կամ պարզ ձևին համար՝ ստորադասել կատարելագոյն կերպով գործողը: Լեզուի մասին թիւրքահայերս չափազանց չենք տարբերի հայ գիւղացիէն որ կը մերժէ Եւրոպայի երկրագործական նոր դրութիւններ, ըր, որովհետեւ իր արօքը աւելի գեղեցիկ և պարզ կ'երևի իրեն: Բայց փոխառութեան գործը հարկ է վերապահուի մասնագետ գիտնականներու և ո՛չ իւրաքանչիւր գրողի, որոնք իրաւունք կը համարին յաճախ օտար բառ մ'ընդունիլը հայերէն ճիշտ համապատասխանը չգտնելուն համար, այսպէս

« Հայ ականջին հասկանայի սեւեռն համար պետք է քարգմանել քաղցածը՝ ողորդոյր կամ կանկարդայիք ձամբորդի, օպերուն — քատերնանգ կամ քատերնգոյրիս, աքսիտր — քեսվէիտ կամ ինքնայայտ ձմարտարիս, ուրագանք — սոսկայի մրրիկ, ցիկլոն — պտռտակաւոր մեծ մրրիկ, հեկադոնք — հսրիսընգեման գոն, Լայնե Սլապուս են քարգմանում հայամոլ քատարանները »:

Բայց պէտք է դիտել որ փոխադարձաբար հայերէնի մէջ կան մակդիրներ, բառեր, կարճ ասացուածքներ՝ զորս երկար պարբերութեամբ մը հագիւ կարող պիտի ըլլաք ֆրանսերէնի մէջ կրկնել, ինչ

որ չապացուցաներ որ ֆրանսացուց համար հարկ ըլլայ փոխ առնել մեզմէ այդ բացատրութիւնները, ամեն լեզու այս տեսակէն իր առանձին ճոխութիւններն ունի, ասորափելուն պատճառ չկայ եթէ երկու բառով բացատրենք ինչ որ ուրիշ լեզուի մէջ մէկ բառ է, յիշելով որ լեզուն կը փոխարինէ մեր այս զոհը ուրիշ շատ առիթներու մէջ, խնդիրն է այն բառերու վրայ՝ զորս կարելի չէ ճշգրտէն ներկայացնել, և որոնց համար գիտութիւնը յստակ և միակ ձև մը կը պահանջէ:

Տոքթոր Գարրիելեանց « Բազմաձեւ »-ի մէջ գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը ներկայացուց, առաջարկելով փոխառութեան մասին օրէնքներ, և նոյն հանդէսի մէջ Շաի-Արմէն պաշտպանեց կովկասահայերու դրութիւնը, Երկուքն ևս իրենց սովորական բանակետդին մէջ մնացին, մին թիւրքահայ դրութիւնը ամբողջապէս հիմ առնելով և միւսը՝ փոխառութիւնը: Հարկ է զիջումներ ընել երկու կողմէն, մօտենալ և գտնալ այն կէտը՝ ուր երկու դրութիւնները կը բարեխառնուին:

Անտարակոյտ լեզուի մը մէջ նրբերանգները այնքան կ'աճին որքան բառամթերքը (փոխ առնուած կամ տեղադրուած) առատ ըլլայ. որովհետեւ լեզուն հոմանիշներու բազմութիւն մ'իր առջև տեսած ժամանակ՝ կ'աճապարէ իւրաքանչիւրին կարգը և առանձին պաշտօն մ'որոշել, բայց փոխառութեան դժուարութիւնը կը կայանայ՝ լեզուի գեղեցկութիւնը պահելուն մէջ, եթէ ուսումնասիր բարբառը մեզ երբեմն արտասովոր կը հնչէ պատճառն է որ ամէն խառնուրդ՝ ըլլայ ճարտարապետութեան մէջ, ըլլայ այլուր՝ պէտք է շատ խոհեմօրէն գործուի աններդաշնակ չըլլալու համար, Լեզուաբանական ուրիշ օրէնք մ'է որ ժողովուրդը կ'ուզէ գործածել բառեր՝ զորս ինքը կը հասկնայ, հակառակ պարագային՝ սխալ ստուգաբանութիւն մը կը յարմարցնէ. այս օրէնքը, այնքան ծանօթ եւրոպական լեզուներու՝ գոյութիւն ունի նաև մեր մէջ. Բեյկիրաֆը կը վերածուի պարզ Բեյի (Թեկ զարնել), անշուշտ սխալ ասու-

գարանութեամբ մը. հետեաբար փոխ առնուած բառը՝ ըստ կարելոյն պէտք է հաւանաւոր ըլլայ ժողովրդեան, և թիւրքահայ դրութիւնը յարմար է այս նպատակին: Փոխառութեան դէմ կարելի է առարկել նաեւ այն՝ որ ֆրանսերէնը բարդութեան անկարող ըլլալով՝ ստիպուած էր փոխ առնուլ յունարէնէ և լատիններէնէ բաղադրեալ բառեր, — զորս ֆրանսերէնի ազդեցութիւնը յետոյ ընդհանրացուց Եւրոպայի մէջ — մինչ հայերէնը կարող ըլլալով ամէն տեսակ բարդութեան՝ ինչ հարկ օտար լեզուի դիմելու. Ֆրանսացիք՝ մեր պարագային մէջ՝ երբէք պիտի չամածէին ուրիշ ազգերու լեզուէն սպասել իրենց փրկութիւնը և ժիւ. դարուն իրենց հեղինակները փորձ ըրին նոյն իսկ — անյաջող փորձեր — ֆրանսերէնը բարդութեան ընդունակ ընելու:

Պէտք է փոխ առնել 1) ոչ — բաղադրեալ այն բառերը՝ որոնց ճիշդ իմաստով հայերէն բառ կը պակսի, և որոնք ընդհանրացած են Եւրոպայի մէջ. (օպերա). 2) Այն բառեր՝ որ իւրաքանչիւր երկրի կազմակերպութեան կամ յատուկ կլիմային կը պատկանին և այս պատճառաւ ընդհանրացած են Եւրոպայի մէջ (սուլթան, ուլախ). 3) պէտք է փոխ առնել ամենէն առաջ խոս և իրժ մասնիկները. առանց փոքրիկ զոհողութեան կարելի պիտի չ'ըլլայ հայերէնի յատկութիւնը ըստ կարելւոյն պահպանել:

Յիշուի երբ դիտուի թէ յաճախ ինչո՞ւ եւրոպական բառ մը — իրժ վերջաւորութեամբ — հայերէնի անհրաժեշտ կը տեսնուի՝ պատճառն այն չէ՝ որ համապատասխան զոյականը կը պակսի, այլ խոս և իրժի ճիշտ նշանակութեամբ մասնիկը, հետեաբար փոխ առնենք միայն այն՝ ու

րուն կը կարօտինք և ի զուր չենթարկուինք կամ փոխ առնելու այն՝ ինչ որ ունինք արդէն, կամ անորոշ և շփոթ գոյականներ գործածելու: Royalisteի պէտք է ըսենք քաղաքական ճիշտ ինչպէս Royalի, militaristeի զինուորական (? !). կամ հակառակ ծայրայեղութեամբ առաջախոս, միլիտարիստ՝ ուրիշ բառեր անընդունելի են իրենց անհանգուրժելի տգեղութեամբ, objectivisme = առարկայականութիւն, եսլէս: Բայց ի՞նչ փոխ առնուին իրժով վերջացող բառերը — որ այնքան շատ են՝ կոստակցութիւններ նշանակելու համար — հայերէնը պիտի ողողուի անթիւ օտարազգի բառերով:

Հետաքրքրական է թէ մեր նախնիք ինչպէս լուծում տուած են այս առեղծուածին. Քրիստոս բառէն պէտք է շինէին անունը՝ իրեն հետևողին և իր վարդապետութեան. անոնք չեն ըսած յիստոսական (հմտ. թագաւորական) որ հարկաւոր էր իրր անական և քրիստոսականութիւն, ինչպէս առանց ո՛ր և է այլայլութեան նշան ցոյց տալու՝ պիտի ընէր այժմ թիւրքահայը, այլ ըրիստոնեայ, ըրիստոնեութիւն: Դժբաղդաբար այս եայ մասնիկը անկարող է գործածուելու շատ բառերու հետ, ինչպէս առարկայ, հոգի (objectivisme, spiritualisme): Այսպէս միակ և անխուսափելի ճանապարհ մը կը մնայ մեզ. ընդունիլ խոս և իրժ մասնիկները հայ գոյականին ցով, որով հայերէնը նոր ճախութիւն մը և նոր ներութիւններ պիտի ստանայ. ժողովուրդը շատ աւելի դիւրաւ պիտի վարժուի միակ մասնիկ մը հետ՝ իր հասկցած բառերուն հետ միացած՝ քան անթիւ օտարազգի բառերն զորս անհրաժեշտ պիտի ըլլայ ընդունիլ հակառակ պարագային, թիւրքահայ մեծամասնու

1. « Զի կարելի aristocratie et aristocratismե թարգմանել «ազնուականութիւն» կամ «ազնւ. պետութիւն» բառով, ինչպէս և չի կարելի theocratie et theocratisme թարգմանել մի և նոյն «աստուծայեցութիւն» բառով. (Հոսանքներ XXIII). « Գործածեցէք, եթէ հաճելի է ձեզ, համաշխարհաքաղաքականութիւն 12 յարկաւ

նի բառը » — պէտք է ըսել որ ասոնցմէ երկու յարկը Պ. Վարանդեան բարձրացուցած է որովհետեւ ընդհանրապէս համաշխարհաքաղաքացիութիւն բառը կը գործածենք թիւրքահայերս. բայց մեր առաջարկած դրութեամբ բաական է միայն գոյականին վրայ իրժ աւելցնել. համաշխարհիզմ, համաշխարհիստ:

թեան համար գայթակղեցնող մտածութիւն մ'է անշուշտ իզմ մասնիկը ընդունիլ. բայց պէտք է ընել նոյն իսկ հայրենասիրական պատճառաւ. ամբողջը կը կրօնեցնէ, ով որ չի՝ գիտեր մաս մը գոհել — Ալիսուր, քիս երկար և երկղիմի բացատրութեան տեղ պիտի ունենանք — իզմ, առարկայիզմ, ենթակայիզմ, պղատոնիստ, պղատոնիզմ, ևայլն: Ահաւասակ լաբլուրինթոսի միակ էԼԸՐ՝ զոր կը նշմարեն:

Խօսք մը նաև կովկասահայերու տառադարձութիւն մասին.

« Լսում եք շարունակ ականջ ծակող ու վիրաւորող, ներդաշնակութեան և տրամաբանութեան բոլոր կանոնները խախտող Թոյս, Կոյո, Թոյրկենով, Քոյրկի, Տանդէ, Տանդէ, Յովհաննէս Յակոբս Ռուսո (ժան ժաքն է...) Բրուտոն, Փանք, Փոնք, քոնկրէ, քարիքայ... Իր գոյն արդեօք ժամանակ երբ քիւրքահայերը կը գրեն ու կ'արտասանեն այդ անուններն ու քաւերը ինչպէս որ երանք գրում ու արտասանում են Եւրոպայում, իրանք բնիկ հայրենիքներում: Որ և է մէկը քիւրքահայ օրագիրներինք քաջութիւն չը պիտի՝ ունենայ նախաձեռնելու և քարոզելու որ վերջ տրուի այդ անարդար ու այլանդակ խեղաքիւրքաներին, որոնք այնքան դժուարացնում են առանց այն էլ դժարին իրարահասկացումը: հայութեան հատուածներն միշտ: Ի՞նչ տրամաբանութեամբ է *Dante* զոտնում *Tande*, *Danton Tandon*, *Gogol*՝ *Kokol*, *Gambetta*՝ *Kampetta*, *Proudhon*՝ *Brouton*, *Proletariat*՝ *Broledariat*... Երբ ֆրանսացիք յաճախ խեղաքիւրքում են օտար անունները դա դիւ հասկանալի է... բայց հայկական այբբենարանը, փառք Աստուծոյ, յի է բոլոր հնարատր հնչիւններով »:

Պ. Վարանդեանն է ո՛չ իսկ կ'երկբայի որ թիւրքահայերն Տանդէ գրած ժամանակ *Tande* չենք կարդար. Տ մեզ համար տարբեր նշանակութիւն ունի քան կովկասահայերու: Պէտք է դիտել որ հայերէն չորս աստիճանաւորութիւն ունինք նոյն ձայնի. կ'պլթուցիկ (բառին սկիզբը կարմիր, կարեղ) կ'հնչուն կամ թրթռուն՝ ձայնաւորներու մէջտեղ (բարոյական), գ.

ք. նոյնպէս տ պլթուցիկ, տ թրթռուն, ր, ր:

Պօլսահայերը այս աստիճանաւորութիւնը չեն պահած, և ընդհանրապէս ուշադրութեան չէ առնուած երկու կ'երու զանազանութիւնը. (հմտ. այս մասին փր. Տ ձայնաւորներու մէջ թրթռուն Շ հնչունա՝): Պօլսահայ բարբառի մէջ սկզբնական կ-ը թրթռունի մօտեցած է, և գ-ը քիւ՝ Քանի որ գոյութիւն ունի քիւրքահայ ներկայ հնչումը, քանի որ պօլսահայ ընթերցողը իր եղանակով պիտի կարգայ միշտ, Պ. Վարանդեան կարող չէ ազատիւլ ականջ ծակող ու վիրաւորող, ներդաշնակութեան և տրամաբանութեան(?) հակառակող հնչումէն. եթէ Տանդէ գրուած պահուն՝ Ռուսահայը խալացիէն տարբեր հնչում պիտի գործածէ (*Tande*) Դանտէ գրուած պահուն՝ թիւրքահայը պիտի ընէ ճիշտ նոյն սխալը (նոյնպէս այս վերջինը *Tande* կարդալով):

Եթէ թիւրքահայը Թոյսրոյ կը գրէ՝ պատճառն այն է որ Տոյստոյ գրած ժամանակ այս վերջինը *Dolsdoi* պիտի հնչէ, ինչ որ իրեն համար նոյնքան «վիրաւորիչ» արտասանութիւն է՝ որքան Չեզ համար Թոյստոյ: Ընտրութեան այս հարկին մէջ նա կը նախընտրէ իր լսելիքի հաճոյքը, — դժբաղդաբար ճշմարիտ բլլալով թէ սէրը անձին կը սկսի, առած մը՝ զոր դուք ալ յարգել կը թուիք գրութիւններդ Չեր հնչման համաձայնեցնելով: Այսպէս ո՛չ մէկ կողմէն գոյութիւն «անտրամաբանութեան» և եղեռնաւոր «վիրաւորանք»ի: Ներկայացման տարբեր եղանակներ, իրականութիւնը տարբեր բլլալով:

Պիտի փափագէինք գրութեան միաձուլութիւն — ի նպաստ կովկասահայերու որ այս անգամ (— չսարսափին) աւանդութեան ներկայացուցիչն են — եթէ այս փորձը՝ «նախնեաց տառադարձութիւն» անուամբ անյաջող անցած չըլլար քսան տարի առաջ, Բառարաններու համար — օրինակ իմն — անհրաժեշտ է յատուկ աշուններու միաձուլութիւնը: Լաւագոյն բաղդ ապագայ փորձերու:

*
* *

Ահաւասիկ, Պ. Վարանդեան, մի քանի
դիտողութիւններ և տարակոյսեր — աւելի
արժէք չեմ ընծայեր անոնց — զոր ըն-
թերցողը կը զգայ երբ աչքը ձեր եռան-
դուն էջերէն կ'ընկնայ Ձեր ներկայացու-
ցած հայ հերոսներու դէմքերուն վրայ...

Անոնք մեռած են լեռներու ծայր, բան-
տերու մէջ, կախաղանի վրայ. «միջհայրե-
նութեան» ո՛ր և է գաղափար չէ անցած
իրենց մտքի հորիզոնէն. սիրած են մարդ-
կութիւնը իրենց հայրենիքին մէջ — ասկից
աւելին չի՛ պահանջեր մեզմէ մարդկութիւնն
ինքնին — թշուառութիւնը՝ իրենց ժողո-
վուրդին մէջ. Տիրգրանն և Լեւոնը չեն հայ-
հոյած կոռուի երթալէ առաջ. անոնց պատ-
մութիւնը վսեմ ներշնչումներու աղբիւր
եղած է իրենց. մեր լեզուի իրաւունքները
պաշտպանած են: Անոնք գիտէին որ ամէն
ազգի մէջ կան ընկերարանական գանա-
զան կուսակցութիւններ, բայց կայ կե-
դրոնական կառավարութիւն մը որուն միակ
ուշադրութեան առարկայն է բացարձա-
կապէս իր երկիրը, անոր շահը, յաւաքու-
ղիւնքիւնը, անոնց պաշտպանութիւնը. գի-
տէին թէ այդ հզօր ազգերէն աւելի մեզ
նման ժողովուրդն է կարօտ հայրենասէր-
ներու այնպիսի խումբի մը որ վեհօրէն
այդպիսի կառավարութեան մը դերը կատա-
րէր այն ամէն կէտերուն մէջ ուր մեր
քաղաքական դիրքը թոյլ կու տայ, զուտ
և բացարձակ հայրենասիրութենէ առաջ-
նորդուած: Հայութեան մէջ ամենէն աւելի
պէտք է սիրած ըլլան աշխատող և տա-
ռապող դասակարգը, բայց ջանալով որ
անոնք «բարեացակամ անաւարբերութիւն»
ունենան ո՛չ միայն... անծանօթ և հեռաւոր
օտարներու նկատմամբ, այլ նաև իրենց
ուրիշ հայրենակիցներու, որպէս զի մի-
գուցէ Հայութեան այնքան տեսակի (քա-
ղաքական, աշխարհագրական, կրօնական)
պատակաւորներու վրայ աւելնայ տարբեր
տեսակի անջրպետ մը: Եւ երբ ընթերցողը
կ'աւարտէ Ձեր գիրքը, Պ. Վարանդեան,
հայ կամաւորներու հրեղէն աչքերը կ'ար-

ժարծին՝ խօսելու համար «հայրենասի-
րութեան» մը վրայ՝ որ աւելի մօտ է մեր
սրտերուն:

Հ. Կ. Տ. ՍԱՀԱԿԵՆ

Ն Ո Ր Ե Ր Գ Ե Ր

ՎԼԻԿՏՈՐԻԱ ԱՂԱՆՈՒՐԻ

27 ՓԵՏՏ. 1907

(ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ ԽԱՂԱՆՈՒԹԵԱՆ)

Մարտը՝ առտու մը (թէ՛ երազ էր) զբաւա-
րադարձիւնը, որ կ'երթար դաշտերուն
Մէջէ հանդարտ քայլով տրտում ու տրխուր,
Եւ իր զանգաղ շարժումներով կը վերցնէր
Բարունակներն անկապ ու քակ. վրան փլերթաւ.

— «Ո՛վ դու անխօս՝ թոյլ ու պղերգ, Ի՞նչ կ'ը-
նես.

Ձե՞ս տեսներ զի՞ս՝ որ ջուր կըտրած, հեւիհեւ,
Անխոնջ ճամբայ կը բանամ իմ սըրընթաց
Ոտուրներուս՝ տապաւնեցող, տէգերով
Միշտ եւ ամէն տեղ. տորվէ դուն թէ ինչպէս
Կը ջարդեմ ես, կը խորտակեմ, կը զգեսնեմ:
Ձիս չի ծռուր զուր կարկաչիւնն ամբոխին,
Եւ ինձ տեղից կու տան մըտքերը խիզախ,
Արի առոյգ կորովիներն, եւ յաղթող
Մըտածումները. կ'անցնիմ ես, եւ անա-
կայն անպատ մը կը բացուի ցուպիս տակ,
Եւ ծիրանի վառ գորգերու վրայէն ես
Կ'երթամ չըքնաղ հանդէսներու, եւ անցքիս՝
Խարոյկ կ'ըլլան թաւ անտառներն: Ես չունիմ
Հանգիստ, դադար: Դուն Ի՞նչ կեցեր ես, ո՞վ
[հեղգ]»:

— «Ես դիւրաբեկ եւ ինկած այս պըտակներն,
(Ըսու անոր խաղաղութիւնը), այրի
Կընձնիներու կը շորհէի, եւ ուրիշ
Էականերու՝ որ կը սպասեն ու կու լան
Միխաւորիկ՝ ինկած յոյսեր կը տանիմ:
Յաղթանակներ կ'եմ փրնտներ ես, կամ միայն՝
Չարին դէմ, այն անիրէ, անքուն հրէշին.
Տեսայ ես հոն տուներ, տեսայ ամբողջներ
Հըրդեհակէզ՝ չեմ գիտեր ո՞ր անողորմ
Ձեռքի ժպիտէ ջանողը. իմ լուռ քայլիս տակ
Ամէնը մը կը կանգնին. չեմ գիտեր ես
Ծակատագիրը Ի՞նչ բուժիչ զօրութիւն
Դըրած է իմ մէջս. միայն աս գիտեմ
Որ քու խռոված հոգիներուդ մէջ՝ ինչ
Կը ցաթի լոյս մ'իմաստութեան, ու ժպիտ՝
Առողջութիւն բոլոր անոնց մէջ՝ զոր դուն
Ապշուպեցիր իրենց գործէն»: